

Janusz Czerski

Liturgia bizantyjska ikoną historii zbawienia

Series Byzantina 5, 10-16

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Liturgia bizantyjska ikoną historii zbawienia

Ks. Janusz Czerski
Uniwersytet Opolski

Słowo „liturgia” określa w słownictwie wyłącznie sprawowanie Eucharystii. Liturgia jest rozumiana i przeżywana jako misterium, jako dramat, który rozgrywa się na scenie świątyni.

Greckie słowo *eikon* (ikona), znaczy dosłownie: obraz, odbicie, wyobrażenie, porównanie. W terminologii Kościoła bizantyjskiego jest to określenie obrazu namalowanego specjalną techniką na drzewie, na ścianie, metalu, marmurze czy steatycie, który spełnia funkcję kultową, liturgiczną¹. Zasadniczą funkcją ikony jest służba wierze. Ikona ma prowadzić do Boga i przybliżyć treści zawarte w Piśmie Świętym oraz w tradycji. Jest ona zapisaną księgą prawd objawionych. Prawda wyrażona w ikonie nadaje jej znamię piękna. Ikona jest piękna nie tyle jako dzieło sztuki, ile raczej ze względu na zawartą w niej prawdę².

W teologii bizantyjskiej świątynia jako budowla, w której celebrowana jest liturgia, jest ikoną Kościoła w niebie³. Nie decyduje o tym architektura kościoła, lecz jego symbolika. Rozmieszczone w świątyni ikony wraz z ikonostasem przypominają wiernym obecność świata nadprzyrodzonego, Chrystusa, Bogarodzicy i świętych. W ten sposób kościół staje się, według patriarchy Germanosa, „niebem na ziemi”⁴.

¹ T.D. Łukaszuk, *Obraz święty – ikona w życiu i w teologii Kościoła*, Częstochowa 1993, s. 5; J. Czerski, *Boska Liturgia św. Jana Chryzostoma. Wprowadzenie liturgiczno-biblijne do Liturgii Eucharystycznej Kościoła Wschodniego* (Opolska Biblioteka Teologiczna = OBT 28), Opole 1998, s. 44.

² P. Evdokimov, *Prawosławie*, Warszawa 1986, s. 227.

³ Dosłownie: „reprodukcję”. Por. C.V. Gheorghiu, *Von fünfundzwanzig Uhr bis zur Ewigkeit*, Freiburg/Schweiz 1967, s. 64.

⁴ „Patrologia Graeca” (dalej cyt.: PG) 98, 381–382.

Do tych idei nawiązuje tzw. *Hymn Cherubinów*, którego śpiew rozpoczyna centralną część liturgii, czyli Liturgię Eucharystyczną; zaczyna się od słów: „Którzy Cherubinów mistycznie przedstawiamy” (dosłownie: εικovoζοντες, od słowa εικον = *ikona*). Liturgia eucharystyczna jest tu przedstawiona jako część tej liturgii, którą sprawują przed Bogiem aniołowie w niebie, lecz na innej płaszczyźnie i w inny sposób. Obrzędy liturgiczne Kościoła są w duchowości bizantyjskiej rozumiane jako integralna część liturgii niebieskiej. Celebrans, diakoni i wierni stają się „ikonami”, reprezentantami Cherubinów⁵.

Liturgię przedstawia się wprawdzie symbolicznie jako ikonę, ale jest to ikona innego typu niż te malowane. Obecność Chrystusa i świata nadprzyrodzonego w liturgii jest innego rodzaju niż w ikonach. Akcja liturgiczna nie jest wspomnieniem wydarzeń, lecz ich uobecnieniem, aktualizacją. Jest mistagogią wydarzeń biblijnych, wydarzeń z życia i działalności Chrystusa. Uczestnicy liturgii stają się świadkami i zarazem uczestnikami tych wydarzeń. Sprawcą aktualizacji jest Duch Święty, który dopełnia i kontynuuje zbawcze dzieło Chrystusa. Uobecnia, ożywia i aktywizuje słowa oraz dzieła Jezusa. Przekonanie to ma mocne uzasadnienie w tekstach Nowego Testamentu. Podczas uczty pożegnalnej z uczniami Chrystus powiedział: „Duch Święty, którego Ojciec pošle w moim imieniu, on was wszystkiego nauczy i przypomni (ύπομνησει) wam wszystko, co ja wam powiedziałem” (J 14,26). Greckie słowo ύπομνήσκω = *przypominać* może sugerować, że chodzi o uaktywnienie pamięci. Uaktywnienie pamięci nie jest jednak podstawowym znaczeniem tego czasownika, jego treść w tekstach biblijnych jest znacznie bogatsza. Otóż w języku hebrajskim i aramejskim odpowiednikiem tego słowa jest czasownik *zakar* oraz pochodzący od niego rzeczownik *zikkaron*. Słowa te mają dynamiczne znaczenie i wskazują nie tylko na uaktywnienie pamięci, lecz przede wszystkim na aktualizację, na urzeczywistnienie tego, co było w przeszłości. Tak też rozumiał Izrael na przykład nakaz obchodzenia świąt paschalnych jako „pamiętki” wydarzeń wyjścia z Egiptu. W takim samym znaczeniu należy interpretować słowa Jezusa o Duchu Świętym, który będzie Kościołowi „przypominał” słowa i czyny Jezusa⁶.

Duch Święty uobecnia słowa i czyny Chrystusa, przez co liturgia nie jest rodzajem sztuki scenicznej, ale autentycznym spotkaniem z żywym i działającym przez Ducha Świętego w Kościele Chrystusem. Uczestnik liturgii nie jest tylko słuchaczem Ewangelii, lecz świadkiem i współuczestnikiem

⁵ H.-J. Schulz, *Die byzantinische Liturgie. Glaubenszeugnis und Symbolgestalt* (Sophia 5), Trier 1980, s. 70–71.

⁶ J. Czernski, *Duchowość Kościoła bizantyjskiego*, w: M. Studnik (red.), *W służbie nauce* (Materiały i studia Księży Werbistów nr 38), Warszawa 1992, s. 117.

tych wydarzeń, które proklamuje Ewangelia. Stąd w niektórych Kościołach tradycji bizantyjskiej istnieje zwyczaj, że do proklamującego Ewangelię zbliżają się wierni, zwłaszcza dzieci i chorzy, aby znaleźć się jak najbliżej Chrystusa, obecnego w słowach Ewangelii, podobnie jak czynili to historyczni słuchacze Jezusa: „A cały tłum starał się go dotknąć, ponieważ moc wychodziła od niego i uzdrawiała wszystkich” (Łk 6,19).

Według P. Evdokimova „sama liturgia w swym całokształcie jest także ikoną ekonomii naszego zbawienia”⁷, czyli całej historii zbawienia. W strukturze liturgii bizantyjskiej można wyróżnić – podobnie jak w liturgii Kościoła rzymskiego – dwie centralne części: Liturgię Słowa i Liturgię Eucharystii. Uzupełniają je obrzędy wstępne i obrzędy zakończenia.

Obrzędy wstępne składają się zasadniczo z ektenii i antyfon. Pojęcie antyfony łączy się ze śpiewem psalmów. Jest to krótki refren występujący przed lub po psalmie, względnie powtarzany po kolejnych wersach psalmu. Ten sposób śpiewania sięga jeszcze liturgii synagogalnej. Śpiew antyfon został wprowadzony do liturgii bizantyjskiej dosyć wcześnie⁸.

Liturgię Słowa rozpoczyna wejście z Ewangelią. Ma ona znaczenie symboliczne. Ponieważ księga Ewangelii jest ikoną Chrystusa obecnego w swoim słowie, małe wejście tłumaczy się jako Jego przyście do zgromadzonych na liturgii, aby do nich przemówić. Wyraża to pieśń wejścia: „Przyjdźcie, pokłonimy się i upadniemy na twarz przed Chrystusem”. Wielu Ojców i teologów Kościoła starało się tę symbolikę uściślić. Święty Maksym Wyznawca interpretuje wejście biskupa do prezbiterium jako symbol przyścia Chrystusa na ziemię⁹. Według Sofroniusza celebrans, który podczas wchodu niesie księgę Ewangelię przypomina Chrystusa niosącego swój krzyż na Kalwarię, a diakon – Szymona z Cyreny, pomagającego Chrystusowi w dźwiganiu krzyża. Natomiast w liturgii pontyfikalnej wejście biskupa do prezbiterium symbolizuje objawienie się Trójcy Przenajświętszej podczas chrztu Jezusa w Jordanie. Celebrans, wyprzedzający biskupa wyobraża św. Jana Chrzciciela, a śpiew „Przyjdźcie, pokłonimy się i upadniemy na twarz przed Chrystusem” wskazuje na pierwszych apostołów, którzy przyszli zobaczyć Chrystusa (J 1,41)¹⁰. Patriarcha Germanos widział w procesji z Ewangelią przyście Chrystusa i Jego wejście w świat¹¹. Interpretacje

⁷ P. Evdokimov, *Prawosławie...*, s. 288.

⁸ F. J. Moreau, *Les liturgies eucharistiques*, Bruxelles 1924, s. 114.

⁹ PG 91, 688.

¹⁰ PG 87, 3993–3996.

¹¹ N. Borgia, *Il commentario liturgico di S. Germano patriarca Constantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario*, Grottaferrata 1912, s. 21.

te są jednak dosyć dowolne i słabo uzasadnione. Niezależnie jednak od symboliki trzeba pamiętać, że w obrzędach wchodu chodzi przede wszystkim o ruch, o wstępowanie, o przejście od tego, co stare, do tego, co nowe, ze świata ziemskiego, obecnego do świata eschatologicznego; od tego, co nie jest święte, do tego, co święte. Jest to obraz Kościoła w drodze, Kościoła pielgrzymującego, któremu przewodzi Chrystus (Hbr 3,7–4,13; 6,12; 12,2)¹². Po wejściu do sanktuarium (prezbiterium) i złożeniu na ołtarzu księgi Ewangelii następuje śpiew hymnu Trisagionu. „Święty Boże, Święty Mocny, Święty Nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami”. Trisagion ma charakter trynitarny, to znaczy odnosi się do całej Trójcy Świętej¹³.

W Liturgii Słowa następuje proklamacja słowa Bożego i jego uobecnienie, podobnie jak w liturgii Eucharystii chleb i wino przemienia się w Ciało i Krew Jezusa. W akcji liturgicznej w czytaniu Apostoła słyszymy autora tekstu, przez którego przemawia sam Bóg, a w Ewangelii spotykamy się rzeczywiście z Chrystusem, słyszymy Jego głos, stajemy w Jego obecności, przeżywamy opisane wydarzenia. Proklamacja słowa Bożego nie zmierza tylko do pouczenia, lecz przede wszystkim do autentycznego, żywego spotkania z Chrystusem. Jest doksologią, adoracją słowa Bożego, stąd teksty biblijne przeznaczone do czytania są zazwyczaj śpiewane¹⁴. Słowo Boże jest zawsze żywe i aktywne, zawsze nowe, bo u Boga nie ma przeszłości, On „jest” zawsze. W tekstach biblijnych „Bóg mówi”, a nie „Bóg powiedział”. Słowo Boże zawsze trwa i Bóg przemawia dziś do nas tak samo, jak kiedyś do proroków czy do apostołów. Pięknie wyraża to Ps 118,89: „Słowo Twe, Panie, trwa na wieki, niezmiennie jak niebios”.

Liturgię Eucharystii rozpoczyna – jak wyżej wspomniano – *Pieśń Cherubinów*, pod koniec której wyrusza procesja z darami, która zatrzymuje się przed świętą bramą¹⁵. Interpretatorzy liturgii bizantyjskiej różnią się znacznie w poglądach na mistagogiczny charakter wielkiego wejścia. Najstarszą interpretację przedstawił Teodor z Mopsuestii (†428). Uważał on, że poszczególne obrzędy liturgii eucharystycznej od przyniesienia na ołtarz darów ofiarnych aż do Komunii Świętej przedstawiają kolejne etapy dzieła zbawczego Jezusa, od drogi na śmierć aż do zmartwychwstania. Procesja z darami jest początkiem tej drogi, a diakoni niosący dary są obrazem niewidzialnych aniołów, którzy towarzyszą świętym misteriom Chrystusa. Zdaje się

¹² II.-J. Schulz, *op. cit.*, s. 67.

¹³ Р. Головацький, *Пояснення Богослужінь* (Українська Духовна Бібліотека 55), Рим 1979, s. 22.

¹⁴ J. Czerski, *Boska Liturgia...*, s. 94.

¹⁵ „Święta” lub „królewska” brama, to główne, środkowe, wejście do prezbiterium.

przemawiać za tym zarówno strój diakonów, jak i ich funkcja liturgiczna¹⁶. Według Maksyma Wyznawcy (+662) procesja z darami symbolizuje początek nowego życia w niebie i objawienie Bożego zbawienia¹⁷.

W VIII w. pojawił się obszerniejszy komentarz do liturgii eucharystycznej patriarchy Germanosa (+733)¹⁸. W komentarzu tym Germanos opisał bardzo szeroko mistagogiczny charakter procesji z darami. Układ procesji na wielkie wejście odtwarza – zdaniem patriarchy – treść hymnu Cherubinów. Procesję otwierają diakoni. Symbolizują oni świętych i sprawiedliwych, którzy kroczą przed Cherubinami i rzeszą aniołów. Pochód ten przygotowuje drogę Chrystusowi, przychodzącemu, aby złożyć mistyczną, bezkrwawą ofiarę. W pochodzie z darami obecny jest Duch Święty, symbolizowany przez kadzidło. Ogień kadzidła jest obrazem Jego Bóstwa, a unoszący się w powietrzu miły zapach kadzidła – znakiem Jego obecności. Procesji towarzyszy śpiew, którego akcent spoczywa na końcowym „Alleluja”, na aklamacji, która przypomina, że Krzyż i śmierć Chrystusa oraz Jego zstąpienie do Otchłani są etapami Jego drogi do zwycięskiego zmartwychwstania. Wejście procesji do prezbiterium, położenie darów na ołtarzu oraz ich przykrycie jest według Germanosa odtworzeniem sceny zdjęcia ciała Chrystusa z krzyża, owinięcia je w prześcieradło przez Józefa i złożenia do grobu¹⁹.

Do mistagogii Germanosa nawiązał Teodor biskup Andydy (żył w XI lub XII w., dokładne daty nie są znane)²⁰. Przedstawił on dosyć szczegółowo symboliczną interpretację liturgii eucharystycznej. Podstawową tezą jego interpretacji jest założenie, że Liturgia eucharystyczna prezentuje poszczególne etapy życia Chrystusa od wcielenia do wniebowstąpienia. Zdaniem Teodora potwierdza ten pogląd nakaz Chrystusa „To jest Ciało moje [...]. To czynicie na moją pamiątkę”. Liturgię pojmuje on jako ikonę, przedstawiającą kolejne cykle życia Jezusa. W tym kontekście interpretacyjnym rozumie on procesję z darami jako odtworzenie uroczystego wejścia Chrystusa do Jerozolimy w niedzielę palmową²¹.

Poglądy najbardziej znanych interpretatorów liturgii bizantyjskiej wskazują, że w różny sposób odczytywali oni obrzędy liturgiczne Eucharystii

¹⁶ *Homilie katechetyczne* 15, 25. Por. H.-J. Schulz, *op. cit.*, s. 41.

¹⁷ PG 91, s. 693. Zob. także M. M. Соловій, *Божественна Літургія, Львів 1999* (repr.), s. 307.

¹⁸ PG 98, 383–454.

¹⁹ N. Borgia, *op. cit.*, s. 29–31.

²⁰ H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (BII II, 1)*, München 1959, s. 645.

²¹ PG 140, 441–444.

jako ikonę historii zbawienia. Wspólne tym autorom jest jednak rozumienie liturgii jako aktualizację misterium śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. W tym kontekście mieści się również symbolika procesji z darami ofiarnymi. Proponowane przez starożytnych i średniowiecznych autorów symboliczne znaczenia tej procesji nie są przekonywujące. Na pewno nie można w niej widzieć ikony pogrzebu Chrystusa. Dary nie są jeszcze konsekrowane i nie można w nich dopatrywać się Ciała i Krwi Jezusa.

Centralną część Liturgii Eucharystii stanowi modlitwa eucharystyczna wraz z Komunią Świętą. Modlitwę eucharystyczną rozpoczyna modlitwa dziękczynna z hymnem Serafinów: „Święty, Święty, Święty, Pan Bóg Zastępów! Pełne jest niebo i ziemia Twojej chwały! Hosanna na wysokościach! Błogosławiony przychodzący w Imię Pana! Hosanna na wysokościach!” Podobnie, według Ap 4-5 śpiew uwielbienia Boga rozbrzmiewa w ramach liturgii, sprawowanej w niebie. Śpiew hymnu serafinów w liturgii, jako dokonienie i reakcja wiernych na modlitwę dziękczynną Kościoła podkreśla łączność sprawowanej liturgii eucharystycznej z wiekuiącą liturgią, która nieustannie realizuje się w sferze przebywania Boga.

Dziękczynienie i uwielbienie Boga przechodzi z kolei w modlitewne wspomnienie ostatniej wieczerzy Chrystusa z uczniami, w czasie której nastąpiło ustanowienie Eucharystii. Po słowach ustanowienia Eucharystii i aklamacji wiernych „Amen” celebrans odmawia *anamnezę*. Słowa te wskazują nie tylko na uaktywnienie pamięci, lecz przede wszystkim na urzeczywistnienie tego, co było w przeszłości. Anamneza w liturgii jest nie tyle wspomnieniem, ile raczej aktualizacją wspominanych wydarzeń²²; w zwężonej formie wyraża całą głęboką teologię Eucharystii. Liturgia eucharystyczna nie jest tylko wspomnianiem ostatniej wieczerzy, lecz realną ikoną tych wydarzeń. Obecnie i aktualizuje całe dzieło zbawcze Jezusa Chrystusa. Śmierć Chrystusa na krzyżu, Jego Ciała wydane i „połamane” oraz Krew przelana to znaki ofiary złożonej Ojcu na odkupienie ludzi. Anamneza przypomina ofiarniczy charakter Eucharystii.

Ważnym elementem modlitwy eucharystycznej jest epikleza. W terminologii liturgicznej określenie to jest używane w znaczeniu modlitwy, skierowanej do Boga Ojca o zesłanie Ducha Świętego na zgromadzenie liturgiczne i na dary chleba i wina. Epikleza jest wyrazem wiary Kościoła, że Duch Święty jest tym, który przeistacza chleb i wino w Ciała i Krew Chrystusa oraz jednoczy i uświęca wiernych.

Przed Komunią Świętą ma miejsce obrzęd łamania konsekrowanego Chleba i zmieszanie świętych Postaci. Obrzęd łamania Chleba wyraża sym-

²² H.-J. Schulz, *op. cit.*, s. 28-31.

holicznie cierpienia oraz śmierć Chrystusa²³. Natomiast symbolika zmieszania konsekrowanych postaci wskazuje na jedność ofiary Chrystusa pod dwiema postaciami oraz na Jego zmartwychwstanie, podczas którego Ciało Chrystusa połączyło się z duszą²⁴. Po Komunii Świętej śpiewa się pieśń z niesporów na święto Pięćdziesiątnicy: „Ujrzeliśmy prawdziwe światło, przyjeśliśmy Ducha niebieskiego, znaleźliśmy wiarę prawdziwą, adorując nierozdzieloną Trójcę, gdyż Ona nas zbawiła”. Wskazuje ona na aktualizację zesłania Ducha Świętego w Liturgii eucharystycznej. Jest to piękna synteza Eucharystii. Podczas śpiewu tej pieśni celebrans okadza święte postacie, odmawiając modlitwę, która z kolei nawiązuje do tajemnicy Wniebowstąpienia: „Wznies się na niebiosa, Boże, a Twoja chwała [niech rozbrzmiewa] po całej ziemi”. W ten sposób modlitwy i pieśni po Komunii Świętej przypominają, że w Eucharystii jest uobecnione całe dzieło zbawcze Jezusa Chrystusa. Przyjmując Ciało i Krew Chrystusa, dostępujemy udziału w Jego śmierci, zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu oraz korzystamy z owoców zesłania Ducha Świętego.

²³ I. Brinktrine, *La santa messa*, Roma 1945, s. 226.

²⁴ *Ibidem*, s. 233.